

CUMHURİYET DÖNEMİ İLK TÜRKÇE-FARŞÇA SÖZLÜĞÜ FERHENG-İ MURTAZA ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME¹

AN EVALUATION ON FERHENG-İ MURTAZA, THE FIRST TURKISH-PERSIAN DICTIONARY OF THE REPUBLICAN PERIOD

Can KAYGIN

Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, kaygin@ankara.edu.tr

Öz

Sözlükler, genel tanımıyla, bir dildeki bütün sözcükleri veya bilim, spor, sanat, tıp gibi özellikli alanlarda kullanılan terim, sözcük ya da deyimlerin anlamlarını açıklamak amacıyla yazılan referans kaynaklarıdır. Tek dilli ya da çok dilli olabilen sözlükler, bir dilin sahip olduğu sözcükleri, söyleniş ve yazılış biçimleriyle birlikte vermektedirler. Bir kelimenin kökünü esas alarak bu kelimenin ait olduğu dilin diğer unsurlarıyla oluşturduğu sözleri ve anlamlarını, farklı kullanışlarını, alfabetik sırayla göstermektedir. Bu bağlamda, çalışmamızda Cumhuriyet döneminde kaleme alınan ilk Türkçe - Farsça sözlük olması bakımından önem taşıyan, Murtaza Elker'in hazırladığı Ferheng-i Murtaza başlıklı sözlük üzerine bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Bir giriş ve iki bölümden oluşan makalenin giriş bölümünde sözlüğün tanımı yapılmış olup ilk Farsça sözlük çalışmaları, ilk Türkçe sözlük çalışmaları ve Türkçe-Farsça sözlükler hakkında bilgi verilmektedir. Birinci bölümde Murtaza Elker'in hayatı ve edebi kişiliği, ikinci bölümde ise Ferheng-i Murtaza'nın hazırlanma sebebi, bu sözlüğün hazırlanırken kullanılan yöntemi ve Ferheng-i Murtaza'ya ait dil özelliklerine değinilmiş, sonuç bölümünde ise bu sözlük hakkında bir değerlendirme yapılmıştır.

Abstract

Dictionaries are generally defined as the reference sources to describe all the words in a language or the meanings of terms, words or phrases used in specific fields such as science, sports, art, medicine. Dictionaries, which can be monolingual or multilingual, give the vocabulary of a language in both spoken and written forms. Taking the root of a word as a foundation, dictionaries, show the associated words and meanings of different uses of a word in alphabetical order. In this context, this study evaluates Ferheng-i Murtaza compiled by Murtaza Elker, a work that gains its importance from being the first Turkish - Persian dictionary to be compiled in the Republican period. This article contains an introduction and two main chapters: in the introduction part the definition of a dictionary is discussed, and information is given on early Persian and early Turkish dictionary manuscripts, and Turkish-Persian dictionaries. The first chapter is about Murtaza Elker's life and literature. The second chapter is about the compiling process employed by Ferheng-i Murtaza, covering the method of compiling, linguistic structure and the aim of compiling such a dictionary. The concluding section aims to offer an analysis in the light of research undertaken for this article.

Makale Bilgisi

Gönderildiği tarih: 10 Ağustos 2017
Kabul edildiği tarih: 5 Ekim 2017
Yayınlanma tarihi: 27 Aralık 2017

Article Info

Date submitted: 10 August 2017
Date accepted: 5 October 2017
Date published: 27 December 2017

Anahtar sözcükler

Sözlük, Türkçe; Farsça; Türkçe-Farsça Sözlük; Murtaza Elker

Keywords

Dictionary; Turkish; Persian; Turkish-Persian Dictionary; Murtaza Elker

DOI: 10.1501/Dtcfder_0000001544

Giriş

Sözlüğün Arapça karşılığı olan lügat kelimesi “söz söylemek, boş konuşmak; kuşun ötmesi” anlamlarındaki lağv kökünden türemiş bir isim olup “toplum bireylerinin duygu ve düşüncelerini birbirlerine anlatmak için kullandıkları kelimelerden meydana gelen eser demektir” (Durmuş 398). Bir dildeki kelimeleri esas alarak, onların temel anlamlarını, kazandıkları yan anlamlar ile başka kelimelerle kurdukları ifadelerdeki anlam niceliklerini, değişik kullanımlarını, deyimlerini ve o dilin bütün söz varlığını kapsamaktadır (Korkmaz 199). Tarih boyunca sözlükleri incelediğimizde, neredeyse yazı sisteminin ilk kullanılmaya başladığı dönemlerden bu yana var olduklarını görebiliriz. Eski Babil döneminden (MÖ 2000-MÖ 1600)

¹ Bu çalışma, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde, 2013 yılında tamamlanan “Ferheng-i Murtaza (Metin-İnceleme)” başlıklı yayımlanmamış Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

günümüze birçok önemli çivi yazısı ile yazılmış Sümerce-Akadca sözlükler kalmıştır (Halloran II). MÖ XI. yüzyılda Bawetshi'nin hazırladığı yaklaşık kırk bin kelime Çince sözlüğü de ilk yazılı sözlük örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir (Yavuz 114). Hintlilerin ilk sözlüğü Amarakumda adıyla bilinen Amarastha, altıncı yüzyıldan önce yazılmış olup eş anlamlı sözcükleri ile eril ve dişil kelime ve isimleri içermektedir (Öz 17). Yunanlılar tarafından yazılan ilk sözlükler ise daha çok felsefi içerikli olan Homeros'un *İlyada ve Odessia'sı* Platon'un *Kratylos'u* gibi kitaplarında geçen kelimeleri içeren ve açıklayan konu sözlükleridir. Bilinen en eski Yunanca sözlük, Julius Pollux'un Onomasticon adlı on ciltlik sözlüğüdür (Öz 20).

İlk Farsça Sözlük Çalışmaları

İran'da Farsça ilk sözlük çalışması X. yüzyılda yaşayan Ebu İsa b. Ali b. İsa b. Davud tarafından hazırlanmıştır. Bu sözlük Kitâbu fi'l-Lügati'l-Fârisiyye olarak kaydedilmiş fakat hakkında bir bilgi verilmemiştir (İbnün-Nedim 186). Farsça ilk sözlük de XI. yüzyıl şairlerinden Katrân-ı Tebrizî'nindir. Esedî-i Tûsî de Lügat-i Furs'un giriş bölümünde Katrân'ın bir sözlük yazdığından bahseder. (Tûsî ج) Bu eser, daha sonra yazılan Surûr-i Kâşânî'nin *Ferheng-i Surûrî* (hş.1008/1629) ve İncû-yi Şirâzî'nin *Ferheng-i Cihângîrî* (hş. 1005-1017/1626-1638) adlı eserlerinin temelini oluşturmuştur (Akçay 281-333). Bu sözlüklerin dışında bilimsel olarak hazırlanan kapsamlı Farsça sözlük çalışmaları, XV. ve XVI. yüzyıllarda başlar.

Farsçanın ilk kapsamlı sözlüğü, Esedî-i Tûsî tarafından 458/1066 yılında tamamlanan *Lügat-ı Furs* adlı sözlüktür. Maddeler son harfler esas alınarak sıralanmış, sonları aynı harfle biten kelimeler bap başlıkları altında toplanmış ve baplar da harf sırasıyla düzenlenmiştir. hş.1319/1940 yılında Abbas İkbâl tarafından Tahran'da yayımlanmıştır. Esedî-i Tûsî'nin *Lügat-ı Furs'u* Firdevsi, Unsuri, Dakîkî, 'Ascedî, Ferrûhî, Rûdekî, Kisâî, Moncîkî, Şehîd, Me'rûfî, Ebu Tâhir Hosrevânî, Ebu Şekûr, Şakir-i Buhârî gibi şairlerin eserlerinden örnekler içermesi bakımından değerli bir şiir mecmuası olarak önem arz eder.² *Lügat-ı Furs'tan* sonra bilinen en eski Farsça sözlük Muhammed-i Nahcivânî'nin hş. 728/1349) yılında hazırladığı *Sihâhu'l-Furs'tür*. Hş.1355/1976 yılında Abdulali Tâ'etî tarafından Tahran'da yayınlanmıştır. Bu sözlükte Emir Mu'izzî, Edîb Sâbir, Mes'ud Sa'id, Hekim Sûzenî, Hâkânî, Zahiruddîn-i Feryâbî, Enverî, Nizâmî-i Gencevî, İsmâil-i İsfehânî, Sa'dî-yi Şirâzî, Fahriddîn-i Irâkî gibi önemli şairlerin şiirlerinden örneklere yer verilmiştir. Maddeler, son harfleri bap olarak tasnif edilmiş ve alfabe

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Tûsî, Ebu Mansur Ali bin Ahmet Esedî. *Lügat-ı Furs*. Haz. Abbas İkbâl. Tahran Çâphâne-i Meclis: hş. 1319/1940.

sirasına göre sıralanmıştır.³ Farsçanın bir diğer önemli sözlüğü ise Şems-i Fahrî adıyla tanınan Şemsuddîn b. Fahrüddîn Sa'îd Fahrî-i İsfahânî'ye aittir. *Mi'yâr-i Cemâlî* başlıklı bu sözlük Esedî-i Tûsî'nin *Lûgat-i Furs*'u örnek alınarak hazırlanmıştır. Bu eserin sözlük kısmı, ilk kez Carl Saleman tarafından *Şams-i Fachrî İspahanensis Lexicon Persicum* adıyla 1887 yılında Kazan'da yayımlanmıştır (Akçay 287). Ayrıca eser Sadık Kiyâ tarafından hş 1337/1958 yılında Tahran'da da yayımlanmıştır. *Lûgat-i Furs*, *Sihâhu'l-Furs* ve *Mi'yâr-i Cemâlî* günümüze kadar gelen en eski üç Farsça sözlükler olarak kabul edilmektedir (Ateş 262).

Ferheng-i Cihângîrî, Hindistan'a yerleşmiş İranlı dilbilimcilerden Cemâluddîn Hüseyin b. Fahrüddîn Hasan İncü-yi Şirâzî tarafından yazılmıştır. Rahim Afifi tarafından 1972 yılında üç cilt olarak Meşhed'de yayınlanmıştır. Farsçanın Hindistan sahasında yazılmış ilk kapsamlı sözlüğüdür. Bu sözlüğün giriş kısmında kırk dört sözlüğün yanı sıra, eski metinler, manzum ve mensur eserler kaynak olarak gösterilmiştir. Ayrıca Gazne, Kâbil, Horasan ve Bedahşan bölgesi şivelerinden ve sözlü kaynaklardan yararlanılarak hazırlanmıştır. Giriş bölümünde Farsça dil özellikleri ve gramerine dair bilgiler verilmiştir. Maddeler ikinci harfler esas alınarak sıralanmıştır. Eserin sonuç bölümünde ise kinayeler, deyimler ve istiareler yer almaktadır (Öz 38). *Ferheng-i Surûrî* ve *Lûgat-i Furs-i Surûrî* adlarıyla da anılan *Mecma'ul-Furs*, XVII. yüzyılda Surûrî mahlaslı Muhammed Kasım b. Muhammed-i Kâşânî tarafından yazılmıştır. Surûrî, eserinin girişinde aralarında *Mi'yâr-i Cemâlî* ve *Lûgat-i Halîmî'nin* de yer aldığı on altı kaynak eserden bahsetmiştir. Maddeler, ilk harfler esas alınarak hazırlanmıştır. Yazar, eserde Farsçaya geçmiş Arapça kelimeleri ve yaygın kullanılan Farsça kelimeleri sözlüğe almamış ve eserin sonuna Farsça kinaye ve istiareleri içeren bir bölüm eklemiştir. Bu sözlükte on bin kırk üç sözcüğün anlamı verilmiş; üç yüz on şairden yaklaşık on bin şahit beyit örnek gösterilmiştir.⁴

Burhân-ı Kâti', Muhammed Hüseyin b. Halef-i Tebrîzî tarafından hş. 1062/1652 yılında tamamlanmıştır. *Burhân-ı Kâti'* çeşitli kopyaları üzerinde yapılan incelemelere göre yaklaşık yirmi bin madde içermektedir. *Burhân-ı Kâti'* hazırlanırken *Ferheng-i Cihângîrî*, *Ferheng-i Surûrî*, *Sürme-i Süleymanî* ve Hüseyin Ensârî'nin *Sihâhu'l-Edeviyeye* gibi çalışmalardan da yararlanılmıştır. Mu'eyyidu'l-

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Nahcivânî, Muhammed bin Hinduşâh, *Sihâhu'l-Furs*. Haz. Abdulali Ta'etî. Tahran İntişârât-i Bongâh-i Tercome ve Neşr-i Kitâb: hş.1355/1976.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kâşânî, Muhammed Kasım b. Muhammed. *Mecma'ul-Furs*. Haz. Muhammed Debîr-i Siyâkî, Ali Ekber-i İlmî. Tahran hş. 1338/1959.

Fuzelâ, İhtiyârât, Desâtir gibi kaynaklardan da adlarını anmadan yararlanmıştır. Bu sözlük, yararlanılan kaynaklardaki maddelerin tamamının yeniden derlenip düzenlenerek meydana getirilmiştir. Farsça gramerine ait kısmı, *Ferheng-i Cihângîrî*'den alınarak özet olarak verilmiştir. Bu sözlük yirmi dokuz “goftâr(söz)”dan meydana gelir. Giriş kısmında ise Farsçanın kısa bir tarihçesi, Derî Farsçası, Pehlevice ve Farsça dillerine ilişkin bilgiler, Farsçanın harfleri, bazı dilbilgisi kuralları ve gramerine ait bilgiler, dokuz “fâ’ide(fayda)” başlığı altında toplanmıştır. Maddeler, Fars alfabesi sırasına göre sıralanmıştır. Bu sözlük, bir komisyon tarafından on üç nüshadan edisyon kritik yapılarak ilk kez 1818 yılında Kalküta’da yayımlanmıştır. Farsça-Türkçe hazırlanan sözlüklere de kaynak olarak kullanılan bu eser Mütercim Âsım Efendi tarafından 1797 yılında *Tıbyân-i Nâfi’ der Terceme-i Burhân-ı Kâti’* adıyla Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiştir.⁵

İlk Türkçe Sözlük Çalışmaları

Türkçenin ilk sözlüğü Kaşgarlı Mahmud’un hazırladığı ve hş. 464/1085’te tamamladığı *Dîvânü Lügâti’t-Türk*’tür. Kaşgarlı Mahmud, Türkçe kelimeleri, asıl kaynağından tanımlarıyla birlikte derlemiştir. Sözlüğün yazılış amacı Araplara Türkçeyi öğretmek olduğu için maddeler Türkçe, açıklama kısımları ise Arapça verilmiştir. Maddeler Arap sözlükbilimi örnek alınarak, yapıları bakımından sekiz ana bölümde toplanmış ve her bölüme “kitâb” adı verilmiştir. Bu sözlük, ilk defa Kilisli Rıfat Bilge tarafından incelenerek Arapça harflerle İstanbul’da hş. 1294-1296/1915-1917) yıllarında üç cilt halinde yayımlanmıştır.⁶ Zemahşeri’nin *Mukaddimetü’l-Edeb*’i *Dîvânü Lügâti’t-Türk*’ten sonra, Türkçenin tarihi gelişimini gösteren önemli bir sözlüktür. Başlangıçta eser Arap dilini kavimlere öğretmek amacıyla yazılmıştır. Fakat yazar daha sonra Harzemşahlar’dan Atsız’ın emri üzerine yeni bir nüshasını hazırlamıştır (Caferoğlu 122). Konu tasnifli bir sözlük olan *Mukaddimetü’l-Edeb*, çokluk şekilleri gösterilmiş Arapça isimler; yapılarına göre baplara ayrılmış ve baplarda da alfabetik olarak tertip edilmiş ve mastar şekilleri verilmiş fiiller, edatlar, isim ve fiil çekimleri olmak üzere beş bölümde hazırlanmış bir sözlüktür. *Mukaddimetü’l-Edeb*’in Harezmi Türkçesi ile tercümeli Şuster nüshası, Nuri Yüce tarafından yayımlanmıştır (Öz 43).

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mütercim Âsım Efendi. *Burhân-ı Kâti*. Haz. Mürsel Öztürk, Derya Örs. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009.

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kâşgarlı Mahmud. *Dîvânü Lügâti’t-Türk*. Haz. Serap Tuğba Yurtsever. İstanbul: Kabcacı, 2007.

Tercümân-ı Türkî ve 'Acemî ve Mogolî, Türkçe ve şivelerine ait kelimeleri içeren, aynı zamanda Arapça, Farsça ve Moğolca kelimelerin de yer aldığı sözlükler içinde önemli bir yere sahiptir (Öz 43). Türkçe için Anadolu'da yazılmış ilk sözlük ise XIII. yüzyılda Fahrüddin Muhammed b. Mustafa b. Zekeriya b. Hasan-ı Salgûri'ye aittir. Fahrüddin Muhammed, Anadolu Selçukluları zamanındaki Türkçenin temel kurallarını ve sıkça kullanılan kelimelerini kaside biçiminde nazmetmiştir. Kaynaklarda *Kava'idü'l Lisânu't-Türk* ve *Kasîdefi'n-Nahv* adlarıyla anılan bu eser Türkçe için büyük önem taşımaktadır. Ancak bu eserin herhangi bir nüshası tespit edilememiştir (Öz 44).

Türkçe-Farsça Sözlükler

Türkçe kelimeleri madde yapıp bunların yalnızca Farsça karşılıklarını veren sözlük sayısı dokuz olup üçü yazma, altısı yeni harflerle hazırlanmıştır. Bazı sözlükler, Farsça-Türkçe, Türkçe-Farsça olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Bu şekilde de sözlük sayısı dokuz olup üçü yazma, altısı yeni harflerle hazırlanmıştır (Öz 61). Ayrıca Türkçe kelimeler madde başı yapıp karşılık olarak hem Arapça hem Farsça karşılık verilen sözlükler de hazırlanmıştır. *Elfâz-ı Türkî ve'l-Fârisî*, İbrahim Miskin tarafından hazırlanmış ve 10 Safer 1075/2 Ekim 1664 tarihinde tamamlanmıştır. Sözlüğün başında kısa bir giriş yer almaktadır. Girişin şükür ve övgü cümleleri Farsça, sözlüğün tanıtıldığı cümleler ise Türkçedir. Türkçe kelimeler, ilk harfler bap kabul edilerek yirmi yedi bap olarak düzenlenmiştir. İlk harfi aynı olan maddeler, ilk harflerin ünlülerine göre sıralanmıştır. Her bapta önce fiiller, daha sonra isimler sıralanmıştır. Sözlüğün sonunda Farsça sayı ve sıra sayı sıfatları gösterilmiş, sonrasında günlerin Farsça adları, zamirler, isim çekim eklerinin zamirlerle kullanımı ve Farsça fiillerin geçmiş ve geniş zaman kökleriyle yapılan türetmeler hakkında bilgi verilmiştir. Ayşe İlker tarafından 1998 yılında yayınlanmıştır (Öz 198). *İnkişâf-ı Kâmûs-ı Fârisî* yahut *Fihrist-i Kâmûs-ı Fârisî*, Mehmet İzzet tarafından hazırlanmış ve hş. 1287/1908-09 yılında tamamlanmıştır. Türkçe kelime maddeleri alfabetik olarak sıralanmıştır. Ancak sözlük, müsvedde halinde olup bazı harflerin maddeleri eksik, bazıları ise yazılmamıştır. Buna rağmen oldukça fazla madde içermektedir. Türkçe kelimelerin Farsça karşılıkları ve Farsça eş anlamlıları verilmiştir (Öz 294).

İbrahim Olgun ve Cemşid Drağsan'ın hazırladığı *Türkçe-Farsça Sözlük* ve Mehmet Kanar'ın hazırladığı *Büyük Türkçe-Farsça Sözlük* ve *Kanar Türkçe-Farsça Sözlük*'ü de yeni harflerle hazırlanmış Türkçe-Farsça sözlüklerdir. Ahmet Feyzi'nin hazırladığı *Kâmûs ve Cep lügati*, Ahmet Bâdi'nin hazırladığı *Masâdir-ı Lisân-ı Fârisî*,

Mehmet Kanar'ın hazırladığı *Farsça Dilbilgisi-Konuşma-Sözlük ve Farsça Cep Sözlüğü*, Kadir Golkarian'ın hazırladığı *Moheg*, Farsça-Türkçe ve Türkçe-Farsça olmak üzere iki bölümden oluşan sözlüklendir. *Ma'denü'l-Ma'ârif*, *Lehçetü'l-Lügât*, *Behçetü'l-Lügât*, *Zübdetü'l-Lügâti'l-Lehce*, *Tercümânü'l-Lügât*, *Mir'atü'l-Lügâte Ünsü'l-Lügât* de Türkçeden Arapça ve Farsçaya sözlüklere örnektir.

Murtaza Elker'in Hayatı ve Edebî Kişiliği

Hayatı

Murtaza Elker, 1274 yılı Rebüevvel ayında (Nisan-Mayıs 1874) İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Murtaza Elker, aslen Bursalı olan tanınmış bir Osmanlı ailesine mensuptur. Babası Ali Rıza Efendi, devletin çeşitli kademelerinde hizmet etmiş, bazı nâzırlıklarda bulunmuştur. Murtaza Elker'in, babasının farklı üç evliliğinden bir kız ve sekiz erkek kardeşi vardır. İlk ve orta öğrenimini evde, özel hocalardan aldı; bu arada Arapça, Farsça ve Fransızca öğrendi. Babasından talik, Ali Nihâi Efendi isimli bir hattattan da sülüs öğrendi. 1903 yılında babasının teşvikiyle Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi'ne girip Yusuf Râmi Bey'den ders alarak 1908'de resim şubesinden birincilikle mezun oldu. Genç yaşında Bâb-ı Âli'deki Sicill-i Ahval Komisyonu kitabesinde ve mümeyyizliğinde, daha sonra Sadâret Dairesi Âhmedî-i Divan-ı Hümayun Kalemî hulefalığında görev aldı. Sultan Reşat tahta geçtikten sonra (1909), Mabeyn-i Hümayun üçüncü kâtipliğinde Sultan Vahdeddin devrinin sonuna kadar (1922) hizmette bulundu. Buradan emekliye ayrılarak baba memleketi olan Bursa'ya yerleşti. Resmi "Kız mektebinde" resim, özel "Bizim Mektep"te Fransızca hocalığı yaptı. Emeklilerin devlet kadrolarında çalışmaması kararı üzerine kendi resim atölyesine çekildi ve yağlı boya tablolar yapmaya başladı. Daha sonra tekrar İstanbul'a dönerek atölyesinde resim yapmaya devam etti. Murtaza Elker, ressamlığının yanında hattatlıkla da uğraştı. 1958 yılında çalışmaya başladığı Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nda cam tabaklara hüsn-i hat yazdı. Bu işi vefatından (9 Aralık 1969) beş ay öncesine kadar sürdürdü.⁷

Edebî Kişiliği

Bir Mevlevî olan Murtaza Elker'in yayımlanmış herhangi bir eseri bulunmadığı için edebî kişiliği hakkında yeterli kadar bilgi sahibi değiliz. Fakat elimizdeki birkaç özel mektubunu incelediğimizde, Elker'in Farsçaya duyduğu

⁷ Murtaza Elker'in hayatı hakkında verilen bilgiler, kendisi ile bizzat tanışık olan Prof. h.c. Derman Uğur'un "Unutulan Bir Mevlevî: Ressam Murtaza Elker (1874-1969)" adlı makalesinden alınmıştır.

ilgiden ötürü Farsça kelimeleri sıkça kullanmış olduğunu görüyoruz. Ayrıca cümlelerindeki ahenk ve zarafet de göze çarpmaktadır. Yaşlılığı nedeniyle Paşabahçe Cam ve Şişe Fabrikası'ndaki işini bırakma kararı aldığında bunu Süheyl Bey'e⁸ şu şekilde bildirmiştir:

Velinî'met-i bîminnet-i keremşîâr, cedd-i emced-i âli-menkabet-i
büzürgvâr efendim hazretleri,

Hafid ü bende-i naçizlerinin seneden seneye seyr-i tabî-i hayâtım,
bi't-tabi'neşv ü nemâya değil, mahv ü fenaya doğru cereyan ederken,
son zamanlarda bu cereyân hızını arttırdığından, her isteyişde
sokağa çıkamaz; hattâ her davranışta yataktan inemez hâle geldiğimi
müşâhede etmeğe ve yollarda “mest-i lâya'kıl” gibi yürümeğe
başladım. Bu perişân hâl ile Paşabahçe'deki vazife-i nazîfeme devam
husûsunu tereddüde mülâhaza edip dururken, Hazîran'dan beri
birkaç def'a vâkı' olan umumî buhran ve bi'n-netice bilhassa
gözlerimde hâsıl olan za'f-ı rü'yet ve teşevvüş, o tereddüdü bi'z-zarûre
kat'i karâra götürmüş olduğundan, 22 Temmuz 69 Salı günü
gidişimde, maalesef vazifeden ayrılmak zorunda kaldığımı ilgililere
resmen bildirerek, fakîrhâneye avdet etdim. Mahzâ sizin, bir “ni'met-i
gayr-ı müterakkabe” olan sevk u delâletinizle kayd olduğum ve on
bir seneden beri muntazaman devam ettiğim bu müesseseden, evvelâ
size danışmadan ayrılmak bir küstahlık olduğunu bilmez değilsem
de, bervech-i ma'rûz, sıhhi bir “fors majör” karşısında kaldığımdan
dolayihakk-ı kemterânemde afv-i kerîmânelerinin bîdirig
buyurulacağını yine kendi keremkârlığınızda nümîd ederek, kalben
ve lisânen ve edebiyen meşbû' olduğum minnet ve şükranla
hâkpâyinize yüz sürer ve özür dilerim. (Derman 45)

Osmanlı Türkçesinin etkisindeki nesri kadar nazmı da kuvvetli olan Murtaza Elker'in hikemî ve mizahî tarzda yazdıklarına örnek verecek olursak:

Sımâh-ı kalbe nidâdır Kitâb-ı Mevlânâ

Delîl-i râh-ı Hudâ'dır Kitâb-ı Mevlânâ

Zebân-ı aşk ile Kur'an'ı eylemiş tefsîr

Nükât-ı sırr-ı Hudâ'dır Kitâb-ı Mevlânâ

1383 Murtaza Elker (Derman 47).

⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sayar, Ahmet Güner. A. Süheyl Ünver: Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2004.

Murtaza Elker'in trafiği hicvettiği bir şiirinde:

Hep bu yerlerde uzun park yapıyor “vâsıtâ”lar!
 Aksırıyor, en çoğu bundan dolayı “geşt ü güzâr”.
 Bunca masraf ve emekle açılan sâhaları,
 Eskisinden daha dar hâle getirmiş “oto”lar!
 O işâretleri koymaktaki maksad ne ola?
 Bunda “bahşîş”, ya “kirâ” toplama mânâsı mı var?!
 Çünkü her gün göze çarpan bu nizamsız duruma
 Trafik Bayları hiç eylemiyor “atf-ı nazar”!
 Şu “turistik” koca İstanbul'u al göz önüne,
 Var, kıyâs eyle bütün hali “A” dan “Zâ”ya kadar! (Derman 48)

Ferheng-i Murtaza'nın Künye Bilgileri ve Yazılma Amacı

Makalenin konusunu oluşturan *Ferheng-i Murtaza'nın* tek nüshası Milli Kütüphane Başkanlığı Yazmalar Koleksiyonu'nda, Müsvedde 126 yer numarası ile kayıtlıdır. Sarı renkli teksir kâğıtlarına kurşun kalem ile okunaklı bir şekilde yazılmıştır. Numaralandırılmış on adet dosya, altı adet plastik mavi kolilerin içindedir. 11+2320 yapraktan meydana gelen *Ferheng-i Murtaza'da* 11.652 Türkçe kelime madde başı yapılmış ve toplam 46.962 Farsça karşılık yazılmıştır.

Ferheng-i Murtaza basılmak üzere hazırlanmış fakat yayımlanmamıştır. Murtaza Elker, sözlüğü basılma üzere 1940'lı yıllarda Maarif Vekâletine göndermiş, ancak yapılan teklif karşılığında vazgeçmiştir. Sonradan 1950'li yıllarda 1200 lira telif ücreti ödenerek kendisinden alınmıştır (Derman 44). Murtaza Elker, *Ferheng-i Murtaza* adlı Türkçe-Farsça sözlüğünü hazırlamaktaki maksadını eserin giriş kısmında şu şekilde belirtmiştir:

Arabça ve Farsçadan Türkçeye ma'na çeviren “Kâmûs” ve “Ferheng”ler varsa da, Türkçeyi Arabî ve Fârisî yeterceme eden lüğatnâmelerimiz yokdur. Eski şâirlerimizden ba'zısı “Tuhfe-i Vehbi” şeklindeki manzumeler düzerek, Türkçe, Arabça ve Farsça kelimeleri gûyâ karşılıklı olarak göstermek istemişseler de, bu kabîl yazılar veya manzumeler, ne bir Diksiyoner ne de bir Gıramer mahiyetinde olup, sırf şairin ortaya koyduğu bir “san'at eseri”nden ibaret kalmaktadır. Ben, bir eksiği tamamlamak amacıyla, ilk def'a olarak Türkçeden

Farsçaya ma'na çeviren şu “Ferheng”i hazırlamak cür’etinde bulundum. Böyle bir kitabı hiç yokdan meydana getirebilmek çetin bir iş olduğu meçhul değildir. Bu i'tibarla, iş bu esere, ma'rufta'birle: “Efradını câmi” denemeyeceğinden, bunu bir “başlangıç” saymak daha doğru olsa gerektir. Eserin dürüstlüğüne kendi vüs'ümce son derece dikkat ve i'tinâ gösterdim; fakat, buna rağmen, ya sehiv yâhut cehil yüzünden ileri gelme yanlışlık ve eksiklikler görülürse, bunların tashih ve ikmâline benden daha yetkili zevât tarafından rağbet ve himmet olunması doğrudan doğruya ilim namına bir hizmet ve başarı teşkil eder (I-II).

Ferheng-i Murtaza'nın Yazılış Tekniği

Murtaza Elker, *Ferheng-i Murtaza'yı* hazırlarken maddeler halinde kullandığı yöntemleri, eserin giriş kısmında “Ferhengin yazılışı hakkında bazı izahat” başlığı altında şu şekilde belirtmiştir:

1. Burada, Türkçe lügatlerin Farsça karşılığı olan sözler Farsça harflerle yazılmış ve bunların okunuşları, yani: “lehçe” veya “şive-i telaffuz”ları, yanı başlarında Türkçe harflerle ve “köşeli parantez” içinde gösterilmiştir. Ancak, şurasını hemen kaydedeyim ki: bu okunuş ve telaffuzun, İranlıların öz şivesine tamamen uygun olduğu iddiasında değilim. Zaten herhangi bir milletin lisanını, o milletin kendi efradından ve bir de, onların arasında yaşayıp konuşma ve tekellüm tarzlarına yakından ülfet etmiş yabancılardan maadaşı-konuştukları dilin kavaid ve edebiyatına ve sair ıstilahâtına aşına dahi olsalar- tam lehçesiyle tekellüm ve telaffuz edemezler. Nitekim, Türk olmayanların Türkçe konuşmaları sırasında kulağa akseden azlı çoklu şive aykırılığı bunun açık bir belirtisidir. Benim bu konuda tuttuğum yol, Arapça ve Farsça sözlerin telaffuzunda ta eskiden beri kendi aramızda me'luf ve müsta'mel olan şive aykırılığı olan şive ve edayı tercih ve ta'kibten ibarettir.

2. Türkçe lügatlerin, icab ettikçe, ma'nalarını şerh ve tafsil ve ba'zısının kinaye yoluyla taşıdığı anlamları izah için, yanı başlarına ilave edilen sözler ve cümleler, yuvarlak parantez içindedir.

3. İsm-i haslar ve ibâre arasında, bir başkasının yazısından veya sözünden alınarak konulan yahut üzerine dikkat çekmek istenen kelime veya cümleler tırnak işareti ile ayrılmıştır.

4. Arapçada olduğu gibi Farsçada da birtakım kelimelerin harfleri “med” veya “imale” ile ya’ni; uzatılarak veya çekilerek okunduğundan, bu uzatmaları belirtmek için, Türkçedeki sessiz harflere ses veren harflerden (A), (İ), (O) ve (U) gibi sesli harflerin altlarına yanlarındaki sessiz harfleri uzunca okunmak lâzım geldiği zaman () şeklinde bir uzatma işareti konulmuştur; (E), (İ); (Ö) ve (Ü) saitleri müstesnadır; çünkü Farsçada bunlarla seslendirilen harfler uzun okunmaz. Vākīā, Türkçede işbu sait harfleri uzunca okutmak için üstlerine birer (^)işareti varsa da Farsça ve Arapçadaki uzatmalar için yalnız bu işaretin kullanılması –aşağıda izah edeceğim «yumuşatma işareti ihtiyacı»ndan dolayı- bence kâfi değildir. Şöyle ki: Arapça ve Farsçadaki (ق) ve (ك) harfleri sesli bir harfle birlikte okunurken çıkan sadaların birbirinden farklı olduğu ma’lumdur; (قانون) ile (كانون), (معقول) ile (مأقول), (اخلاق) ile (املاك) kelimelerinde olduğu gibi. Bir de (غاز) ile (گاز), (غوره) ile (گورہ), benzeri kelimelerdeki (غ) ile (گ) harflerinin okunuşları birbirinden farklıdır; (اخلاق), (املاك) gibi kelimelerin sonundaki (ق) ile (ك) farklarını gözetmek lazımdır. İşte bu farkları belirtmek için «yumuşatma» edatı olarak kullanmayı münasib gördüm. (^) işareti, sesli harflerin üstünde ve uzatma belirtisi olan () işareti yine bu sesli harflerin altında bulunacaktır ve bunlar birbirinin yaptığı işi bozmayıp tamamlayacaktır.

Uzatma işaretinin örnekleri:

أباد [Abad]

آغند [Ağand].

افزون [Efzun].

بهین [Bihin].

دروغ [Dürüğ].

ضیا [Ziya].

Yumuşatma işaretinin örnekleri:

كاكل [Kâkül].

كوب [Kûb].

گاه [Gâh].

راستگو [Râstgû].

5. Öz Türkçede, Arabça ve Farsçadan alınarak Türkçeleşmiş olan sözlerde (ح), (خ) ve (ه) harflerinin farklı olmayıp, bunlar, yanlarındaki sesli harflere göre kalın veya hafif telaffuz olunur ve üçü de (H) harfiyle yazılır: محاسب [Muhasib]; مخبر [Muhabir]; مهاجر [Muhacir] gibi. Halbuki, gerek Arabçada gerek Farsçada (ح) ile (خ) nın ve (ه)nin, hem söylenişleri hem yazılışları farklıdır; ve konuşmada farklı sesler, tabiatıyla, ma'nalarda da değişiklik yapar. Binaen aleyh, bunları mümkün merteye belirtmek ve ayırd etmek zarurî olduğu için, (خ) harfini temsil eden yerlerde (H)ların altına bir nokta konulmuştur; örnek:

(ح) محاسب [Muhasib].

(خ) مخبر [Muhabir].

(ه) مهاجر [Muhacir].

(قالیچه), (آفاقى), (قمر) gibi kelimelerdeki (ق)ların okunuşlarını; (كار), (خاكى), (كعب) gibi kelimelerdeki (ك)lerden ayırd etmek için (ق)ları temsil eden (K)ların altına da birer nokta vaz' edilmiştir.

قالیچه [Kaliçe]

آفاقى [Afaki]

قمر [Ka'r]

كار [Kâr]

خاكى [Haki]

كعب [Ka'b]

6. Arabçadan, Türkçeye olduğu gibi; Farsçaya da birçok kelimeler yerleşmiştir; mesela: (مأنوس), (معقول), (وسعت), (وعد) ve saire; bunlar [Me'nus], [Ma'kul], [Vüs'at], [Va'd] şeklinde yazılmıştır.

7. Fârisî (گ) harfi, (غ)dan şu suretle ayırd edilmiştir:

غازه [Gaze].

غمزه [Gamze].

غول [Gul].

گاو [Gâv].

نگاه [Nigâh].

گور [Gûr].

8. Kelimelerin sonuna gelen Farsça (غ) harfini (گ)den ve (ق)ları (ک)den tefrîk için, bu gibi kelimeler şöyle yazılmıştır:

اخلاق [Ahlak]

مخلوق [Maḥlûk].

باک [Bâk].

متروک [Metrûk].

9. Yine Farsçadaki (س) ve (ص) harfleri şu vechile belli edilmiştir:

محسوس [Mahsus].

مخصوص [Mahşuş].

10. (طارم), (طپیدن), (مطالعه) benzeri kelimelerdeki (ط)lar, (تائب), (تاییدن), (متارکه) gibilerdeki (ت)lerden, şöyle tefrîk edilmiştir:

تائب [Taib].

تاییدن [Tabiden].

متارکه [Mütareke].

طارم [Tarem].

طپیدن [Tapiden].

مطالعه [Muṭala'a] (II-IX).

Ferheng-i Murtaza'nın İçerik Özellikleri

Elker'in *Ferheng-i Murtaza'nın* giriş kısmında da belirttiği üzere, bu sözlüğün, bir konu sözlüğü veya bir eser sözlüğünden ibaret olmadığını ve *Ferheng-i Murtaza'dan* önce hazırlanmış sözlüklerin yetersizliklerinin, Elker'i Türkçe-Farsça genel bir sözlük hazırlamaya yönelttiğini belirtilmişti. Çünkü sözlüğün, tarih kitapları, dinî kitaplar, şifa kitapları, edebî eserler gibi farklı tür kaynaklardan yararlanarak hazırlandığını açıkça görebiliriz görülmektedir. Ayrıca madde başlarında ve karşılıklarına atasözleri, deyim ve yerel ağızlara da yer vermiştir. Arpalık, atıcı (silah endaz), baç, cebe, çakırcı başı, çokal, divan, eski savaşlarda

mızrakların tepesine taktıkları kırmızı bez, eski savaşlarda çalınan büyük boru, eski top ve mancınıklarla atılan taş gülle, eski zamanlardaki zabita memurları, eyer baltası, fidye-i necat, gürz, hançer, ibrikdar, kargı, müsella, müstahkem kale, ok, silah, silahşör, tuğ gibi günümüzde pek kullanılmayan kelimeler tarih kitaplarından alıntı yapıldığını düşündüğümüz madde başlarıdır. Alem-i eflak ve melakut, Alem-i misal, Emr-i bilmaruf ve mehy-i nilmünker, Enbiya-i Izam, erenler, Hacer-i Esved, İman-i kamil, Kabe-i Muazzeme, Kelime-i Şahadet, Kur'an-ı Kerim, Şeriat-i İslamiye, Vecibul-Vücut, Hazret-i HüseyinRadiyallahuanh, Hazret-i Adem Aleyhisselam, Hazret-i Ali Radiyallahuanh, Hazret-i Ebubekr-i Sıddık Radiyallahuanh, Hazret-i İsa Aleyhisselam, Hazret-i Musa Aleyhisselam gibi dinî terim maddeleri ise bize Elker'in dinî kitaplardan yararlandığını göstermektedir.

Ferheng-i Murtaza'da maddeler için sadece bire bir karşılık değil, mecazen aynı anlamı taşıyan karşılıklar da verilmiştir. Buna en güzel örnekler gökyüzü ve güneş maddelerine verilmiş olan karşılıklardır. Elker, gökyüzü maddesi için iki yüz otuz bir, güneş maddesi için iki yüz yetmiş dört, dünya maddesi için ise yüz altmış iki karşılık vermiştir. Buradan Elker'in edebî eserleri detaylı şekilde incelemiş olduğu anlaşılmaktadır. Elker, *Ferheng-i Murtaza*'da heyet ilmi, heyetsinas ve burç isimleri gibi astronomik terimlere, birçoğu hekimlikte olmak üzere yaklaşık iki yüz elli bitki ismine de yer vermiştir. Ayrıca *Ferheng-i Murtaza*'da, ayağını yorgana göre uzatmak, ayağı üzengide, bıçak kemiğe dayanmak, bir şeyin ferî aslından üstün olmak, el pençe divan durmak, geçmişte harman savurmak, gemi azıya almak, göz kulak olmak, gözünü taştan sakınmamak, gözü yolda kalmak, güneşi balçıkla sıvamak, içli dışlı, iki ayağını bir pabuca koymak, işte top işte çevkân, itle harara girmek, kolları sıvamak, kulağı delik sinek avlamak, şeytana çarığı ters giydiren, yola merdiven kurmak gibi birçok atasözü ve deyim madde başı olarak verilmiştir.

Elker, Osmanlı Türkçesinde kullanılan fakat günümüz Türkçesinde yer almayan aks-i sada, atş, badehu, bedbin, bedmest, bedr, beli, berkarar, beyt-i mukaddes, bihuş, bilbedahe, bilittifak, bilkülliye, bilvasıta, binaen aleyh, elkab, encam, hayırhah, hodbin, isnad, malumatfuruş, maslahatgüzar, mayub, muma ileyh, namzet, nasb-ı nazar etmek, zarardide gibi Farsça ve Arapça asıllı kelimeleri madde başı yapmıştır. Böy, mayıstıra, pey akçesi, şinik, tahtapoş, tasınlamak, tamu, teyellemek, teyelti, teyin, tıknefes, tongırak, üflez, vardola, vıratika, zünnar gibi günümüzde kullanılmayan kelimeler de *Ferheng-i Murtaza*'da yer almaktadır. Ayrıca sözlükte, cüce, çarşamba, çılgın, derece, derhal, doğru adam, döseme, edebiyat, göz bebeği, hakikaten, icar, intihar, müstakil maddelerinde Arapça

karşılıklar göze çarpmaktadır. Fışkın, içki, çok su ile karışık şarap, asayiş, akademi, geminin su dışındaki kısmı, hınzır, işlek cadde, kaldırımcı, kibar, lekeci, ocakçı, zabıta gibi madde başlarına Farsça karşılık olarak sıfat tamlaması durumunda olan açıklamalı cümle ile verilmiştir. Örneğin çok su ile karışık şarap maddesi için *یانی که آب بسیار در آن ریزند* yani içine çok su eklenmiş şarap, hınzır maddesi için *یانی که کارهای کثیف کند* çirkin, kötü işler yapan kötü şahıs manasına gelen karşılık verilmiştir. Altın otu, kabadayı, kaçak, kaçakçı, karagöz, kara sungur, kızcılık, katırcı, matbaacı gibi maddelere verilen karşılıklar ise Türkçe kelimelerdir.

Sonuç

Makalenin konusu yazma halinde ve yeni harflerle yazılmış ilk Türkçe-Farsça sözlük olan *Ferheng-i Murtaza* üzerine bir değerlendirme çalışmasıdır. İlk olarak giriş bölümünde “sözlük” kelimesinin tanımını yapıp daha sonra yazılan ilk sözlükler, İlk Farsça sözlük çalışmaları, ilk Türkçe sözlük çalışmaları ve *Ferheng-i Murtaza*’nın da dâhil olduğu Türkçe-Farsça sözlükler hakkında çeşitli kaynaklardan yararlanarak bilgiler verilmiştir. Makalenin birinci bölümünde, *Ferheng-i Murtaza*’yı hazırlayan Mevlevî ressam Murtaza Elker’in hayatı hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca, Elker’e ait elimizde bulunan birkaç özel mektup ve şiirleri doğrultusunda edebî kişiliği hakkında yorum yapılmıştır.

İkinci bölümde, Elker’in bu sözlüğü hazırlama sebebini belirtilip, sözlüğü hazırlarken kullandığı yöntemler açıklanmıştır. Daha sonra metinde yer alan madde başları ve onlara verilen karşılıklardan yola çıkarak *Ferheng-i Murtaza*’nın dil özelliklerini ortaya koymaya çalışılmıştır. Bundan yola çıkarak daha önce de belirtildiği gibi *Ferheng-i Murtaza*’nın hem edebî hem dinî hem de tarih, astronomi, ilaçbilim gibi bilimsel konulara dair kelimeleri barından geniş bir sözlük olduğunu göz önüne serilmiştir. Örneğin, “Güneş” maddesi için verilen iki yüz yetmiş dört karşılığının içinde asıl anlamının yanında edebî eserlerde yer alan kinayeli anlamlar da yer almaktadır. Murtaza Elker, yaşadığı dönem itibariyle bir geçiş sürecinde bu sözlüğü hazırladığı için Osmanlı Türkçesinde kullanılan Türkçe madde başlarının yanı sıra Farsça ve Arapça kelimeleri de madde başı olarak kullanmıştır. Buradan yola çıkarak, sözlüğün hazırlandığı dönemde de Türkçede kullanılan kelimeler de tespit edilmiştir. Son olarak, verilen Farsça karşılıklarda yer alan Türkçeden Farsçaya geçmiş kelimelere de rastlanılmıştır.

KAYNAKLAR

- Akçay, Yusuf. "Doğuda ve Batıda Sözlükçülüğün Gelişimi ve Osmanlı Dönemi Sözlük Metinlerine Genel Bir Bakış." *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 4 (2001): 281-333.
- Ateş, Ahmed. *İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzum Eserler*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1968.
- Caferoğlu, Ahmet. *Türk Dili Tarihi*. c. II. İstanbul: Alfa, 2001.
- Derman, Uğur. "Unutulan Bir Mevlevî: Ressam Murtaza Elker (1874-1969)." *X. Milli Mevlana Kongresi Tebliğler*. C. II (2003): 41-53
- Durmuş, İsmail. "Sözlük". *İslam Ansiklopedisi*. C. 37. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009. 398-401.
- Halloran, John Alan. *Sumerian Lexicon*. Los Angeles: Lologram Publishing, 2006.
- İbnün-Nedîm. *El-Fihrist*. Beyrut: Darü'l-Ma'rife, hş. 1398/1978
- Kâşânî, Muhammed Kasım b. Muhammed. *Mecma'ul-Furs*. Haz. Muhammed Debîr-i Siyâkî, Ali Ekber-i İlmî. Tahran hş. 1338/1959.
- Korkmaz, Zeynep. *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2007.
- Mütercim Âsım Efendi. *Burhan-ı Katı*. Çev. Mürsel Öztürk ve Derya Örs. İstanbul: Türk Dil Kurumu, 2009.
- Nahcivânî, Muhammed bin Hinduşâh. *Sihâhu'l-Furs*. Haz. Abdulali Tâ'etî. Tahran İntişârât-i Bongâh-i Tercome ve Neşr-i Kitâb: hş.1355/1976.
- Öz, Yusuf. *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010.
- Tûsî, Ebu Mansur Ali bin Ahmet Esedî. *Lügat-i Furs*. Haz. Abbas İkbâl. Tahran Çâphâne-i Meclis: hş. 1319/1940.
- Yavuz, Galip. "Sözlükbilim ve Arapça Sözlük Çalışmalarına Tarihsel Bir Yaklaşım." *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2002): 113-121.